

Kvarnarna i Rasbo 1590–1720

Ekonomi och klasspolitik i 1600-talets Sverige

HENRIK ÅGREN

Rasbo härad norr om Uppsala var i slutet av 1500-talet väl försett med kvarnar. I kronans skattelängder, jordeböckerna, återfinns tre som tillhörde kronan eller adliga personer och cirka 20 bondeägda kvarnar.¹ Av dessa 20 befann sig drygt tio i huvudsocknen Rasbo, fyra i Rasbokil socken, två vardera i Funbo respektive de byar i Almunge socken som tillhörde häradet, medan den halva av Lena socken som låg i Rasbo härad inte huserade någon känd bondeägd kvarn. I början av 1700-talet fanns adelns kvarnar kvar, men alla bondekvarnar utom tre var försvunna.² Dessa tre drevs då dessutom av adelsmän. Perioden är visserligen lång, men skillnaden är ändå uppseendeväckande. Går det att förstå varför detta hände? Hur ska vi tolka utvecklingen i förhållande till vad vi i allmänhet vet om svenska bönders ställning under 1600-talet? Den här artikeln är ett försök att besvara dessa frågor.

Artikeln bygger på en källinventering av kvarnbeståndet i Rasbo under perioden 1550–1725, utförd 2011 för Upplands-

museets räkning med anledning av utgrävningar inför vägarbete där. Området är alltså varken slumpmässigt utsett eller valt för att vara särskilt representativt. Om Rasbo härad hade ett normalt antal kvarnar, ovanligt många eller ovanligt få är svårt att säga liksom om utvecklingen var typisk.³ Det är alltså inte säkert att de konkreta resultaten kan generaliseras. Däremot kan undersökningen fungera som en fallstudie av hur det ekonomiska samhällslivet påverkade ett lokalsamhälle i stormaktstidens Sverige.

Syftet är att fastslå varför bondekvarnarna försvann. Därmed ger artikeln också en inblick i hur faktorer som ekonomi, lag och social status samverkade för att upprätthålla ett samhälle med olika rättigheter för olika samhällsgrupper. Tesen är att bondekvarnarna försvann som en direkt konsekvens av den starka och i lag garanterade ojämlikhet som utgjorde grunden för detta samhälle, inte på grund av missbruk av samhällssystemet.

Privilegier och kvarnar och i det förindustriella Sverige

Det förindustriella feodala ståndssamhället i Sverige och Europa präglades av relationen mellan samhällets två huvudklasser: bönder och adel. Bönderna försörjde genom sitt arbete adeln (och kungen) som i teorin – och ibland i praktiken – gav skydd och ordning i utbyte. Det var dock inte något jämlikt förhållande. Bönderna gav inte upp delar av sin skörd genom frivilliga gåvor eller som lön till adeln. I stället tvingades de lämna ifrån sig ett överskott som var så stort att de själva levde i enkelhet och adeln i överflöd. Samtidigt garanterades adelns position av lagar och kungliga privilegier. Ståndssamhället var med andra ord ett utpräglat klass-samhälle där ojämlikheten var både ekonomiskt och politiskt befäst.

I Sverige var böndernas situation dock bättre än i många andra länder. Till skillnad från klassbröderna på kontinenten ägde många av dem sina egna gårdar och betalade därmed bara skatt till kronan i stället för räntor till en privat adelsman; det går i efterhand att konstatera att de inte på allvar hotades av utbredd livegenskap och de var från och med senmedeltiden representerade som eget stånd i riksdagen. I lokalsamhället innehades flera viktiga positioner av bönder: nämndemän, sockenmän, postiljoner o.s.v.

Under 1600-talet blev adelns ekonomiska position i Sverige ännu starkare än tidigare. Adelsfamiljer som hade gjort

kungamakten tjänster belönades med jord. Till att börja med fördelade staten de egna ägorna, kronojorden. Kronans bönder fortsatte att vara icke självägande landbor, men nu under adeln. När de gårdarna inte längre räckte för att belöna alla förtjänta adelsmän började staten dela ut hemman som ägdes av bönderna själva. De ägorna kunde dock inte skänkas bort på samma sätt. I stället fick mottagarna rätt till skatteintäkterna därifrån. Därmed skapades de så kallade skattefrälsebönderna, bönder som ägde sin jord och skattade för den, men gjorde det till adeln (frälset) i stället för till staten.

Symboliskt innebar detta en deklassering av de drabbade bönderna. Genom att skatta till en adelsman i stället för till staten blev deras självständighet mindre tydlig. En viss rädsla fanns också för att adelsmannen skulle utnyttja sitt övertag till att driva dem från sina gårdar eller göra dem till vanliga landbor, till och med livegna, exempelvis genom att fuska med avgifterna eller vägra uppskov under nödår. Idag anses det att denna rädsla var överdriven. Varken hela bondeklassens eller de specifika skattefrälseböndernas frihet var hotad. De drevs sällan från sina gårdar och gjordes inte till landbor när de inte kunde betala sina utlagor. Tvärtom kunde det vara en fördel att dels äga sin egen jord, dels ha en adelsman i ryggen som bevakade gården mot kronans krav: extraskatter, utskrivningar till armén etc.⁴ Inte heller böndernas kollektiva poli-

tiska eller juridiska rättigheter var hotade. De behöll sina platser i riksdagen och som nämndemän i häradsrätterna.

Jag vill med denna artikel inte förkasta denna syn på de svenska böndernas ställning. Däremot anser jag att bilden behöver nyanseras. Att böndernas grundläggande friheter bestod under 1600-talet innebär inte att deras ställning var oförändrad. Om man bara beaktar äganderätt och politisk/juridisk representation riskerar man att förbise mer subtila detaljer där adeln kunde breda ut sig på böndernas bekostnad. Ett system som innehåller ett visst mått av rättssäkerhet och medbestämmande kan trots allt fungera djupt ojämnt.⁵ Den överlägsna parten behöver inte missbruka sin ställning för att öka sina fördelar. Kvarnarna i Rasbo illustrerar detta.

Kvarnar användes under förindustriell tid till olika energikrävande men mekaniska arbeten, av vilka det viktigaste var att mala säd (fig. 1).⁶ Deras värde som arbetsbesparande tillgång var stort. Lite förenklat kan man säga att det före den industriella revolutionen fanns fyra sätt att mala mjöl: handdrivna kvarnar, djurdrivna kvarnar, vinddrivna väderkvarnar och vattenkvarnar drivna av forsar och strömmar. Väder- och vattenkvarnar var både kraftfullare och mer resurssparande än djurdrivna kvarnar och handkvarnar. För det första var de bästa vattenkvarnarna 20 till 40 gånger så effektiva som handdrivna. För det andra frigjor-

de de arbetskraft. Den människa respektive häst eller ox som annars skulle ha dragit kvarnen kunde användas till ett mer avancerat arbete.⁷

Eftersom malning också var viktig för framställandet av föda är det lätt att förstå att väder- och vattenkvarnar (hädanefter kallade kvarnar, hand- och djurdragna kvarnar lämnas härmed åt sidan) i ett samhälle före motorer var mycket attraktiva konstruktioner. Men de var inte tillgängliga för alla. Till att börja med innebar de dyrbara investeringar, som alla inte nödvändigtvis hade resurser till. Vidare kunde alla inte räkna med att ha de naturliga förutsättningarna för att uppföra en kvarn. Den som bodde i ett vindskyddat område utan någon ström eller fors på sina ägor var antingen hänvisad till mindre effektiv djur- eller handkraft eller till någon annans kvarn.

Det sistnämnda är viktigt. Värdet i en kvarn låg inte bara i att den besparade ägaren själv arbete utan också i att andra kunde vara beredda att betala för att få använda den. Därav följer att anläggandet av en kvarn inte bara var en angelägenhet för det enskilda hushållet. Det påverkade bygdens ekonomiska liv och var därmed en allmän eller politisk fråga. Ju fler kvarnar som fanns inom ett område, desto mindre värdefull var varje enskild kvarn. I en tänkt situation där alla gårdar ägde en egen kvarn var möjligheterna till extrainkomster noll, men om någon lyckades mo-

Fig. 1. Kvarnmiljö vid Sävåån i Balingsta socken. Foto Ola Ehn, Upplandsmuseet.

Fig. 2. Karta visande de platser där det funnits kvarnar under perioden 1590–1625.

nopolisera kvarninnehavet var utsikterna till förtjänster goda.

Både internationell och svensk forskning visar att detta inte bara är ett tankeexperiment. Feodalsamhällets kungar och adelsmän i strävade ihärdigt efter att monopolisera kvarndriften.⁸ Antalet kvarnar i ett område styrdes med andra ord inte av någon osynlig hand à la Adam Smith utan av tidens feodala samhällssystem. Hur många kvarnar som fanns och vem som kontrollerade dem avgjordes av traditioner och maktförhållanden.

Den svenska kungamakten och adeln motarbetade alltså bondeägda kvarnar. I första hand gällde det kvarnar som malde mot betalning för kunder, så kallade tullkvarnar, men också husbehovskvarnar hölls efter. Trots att husbehovskvarnar inte konkurrerade om affärerna minskade de kundunderlaget. Något generellt förbud genomfördes aldrig, men flera hinder restes genom ständigt nya förordningar.

Formuleringar i medeltida svenska lagar visar visserligen att rätten för jordägare att

upprätta kvarn på sin mark var etablerad, men samtidigt stadgade samma lagar att man inte fick störa vattentillgången för andra, vilket förstås begränsade de möjligheterna. Historiker har till och med spekulerat i om detta var bestämmelsernas huvudsyfte, medan vattenskyddet bara var ett svepskäl.⁹ Under 1400-talet infördes mer allmänna förbud mot att uppföra nya husbehovskvarnar. Gamla tvingades inte till rivning, men ägarna förbjöds uttryckligen att använda dem för kommersiellt bruk. Trots att det aldrig sades explicit var syftet rimligen att tvinga bönderna att använda kronans och adelns kvarnar.¹⁰

Denna politik levde vidare under nya tiden. Både Gustav Vasa och Johan III motarbetade bondekvarnar. Den senare försökte

på 1580-talet förbjuda allmogen att mala på något annat än kronans tullkvarnar eller vissa särskilt privilegierade kvarnar i städerna.¹¹ Därmed är vi framme vid Rasbo och kvarnarna där.

Kvarnarna i Rasbo: ägande och förändring

Märkligt nog var det nämligen just vid denna tid som det stora kvarnbeståndet i Rasbo framträder i historiska källor. I jordeböcker från åren runt 1590 ökar antalet skatteregistrerade kvarnar från fyra (Skällerö i Funbo, Edshammar i Lena samt Visteby och Västersta i Rasbo) till drygt 20 (fig. 2). Det exakta antalet växlade från år till år, men följande kvarnar var mer eller mindre permanent aktiva under perioden omkring 1590–1625:

Socken	By/gård	Socken	By/gård
Rasbo	Grän (2 kv.)	Almunge	Kamsta
	Hammarby (2 kv.)		Uls-Väsby
	Hov		
	Lejsta (2 kv.)	Funbo	Halmby (2 kv.)
	Lillvreta		Skällerö
	Skeke		
	Visteby	Lena	Edshammar
	Västerberga (2 kv.)		
	Västersta	Rasbokil	Kölinge (2 kv.)
			Körlinge (2 kv.) ¹²

Källa: Svensk arkivinformation (SVAR) Upplands handlingar (UH).

Senare under 1600-talet tillkom en kvarn i Bodarna, Funbo socken och en i Klivinge, Rasbokil socken.¹³

En ytlig tolkning ger alltså vid handen att förbudspolitiken följdes av att antalet kvarnar *ökade*. Det är inte troligt. En rimligare tolkning är att förbudet misslyckades, men att Johan III:s intresse ledde till att existerade kvarnar kom under kronans uppsikt och skattskrevs. Det kan också ha varit ett sammanträffande, men frågan är inte central. Det väsentliga är att det är uppenbart att det fanns ett stort antal bondeägda kvarnar i Rasbo vid sekelskiftet 1600.

Hur vet man då att det faktiskt var bönder som drev och ägde dessa kvarnar? Tre av kvarnarna – Edshammar, Skällero och Visteby – tillhörde överheten. Alla tre var egentligen kronokvarnar, men var under större delen av perioden donerade eller förlänade till någon adlig person.¹⁴ Dessa kvarnar hade också anställda mjölnare, vilket i sig tyder på att de var kommersiella, och betalade dessutom ovanligt hög kvarn-skatt. Medan de övriga kvarnarna i häradet räntade mellan 9 öre (1/4 daler) och en dryg daler om året var avgiften för Visteby 18 daler, Edshammar 36 daler 24 öre och Skällero hela 126 daler.¹⁵ Man kan av detta dra den relativt säkra slutsatsen att det fanns två typer av kvarnar i häradet: de små som drevs som en bisyssla och de stora som var inriktade på storkommersiell drift.

Det sistnämnda är i och för sig inte ett

tillräckligt bevis för att de mindre kvarnarna *ägdes* av bönder. Även andra uppgifter stöder dock det antagandet. Kvarnarna står i jordeböckerna som fristående taxeringsobjekt, normalt inte med mer precisering än i vilken by de låg. Trots det är det uppenbart att de tillhörde enskilda gårdar i samma by, gårdar som alltså besatts antingen av självägande skattebönder eller av landbor till kronan eller frälset.

Frågan är i så fall vilken gård i byn kvarnen tillhörde. Det är en viktig fråga eftersom gårdens kamerala status bör ha påverkat kvarnens. Om kvarnen tillhörde en skattegård ägde bonden på den gården också rimligen sin kvarn, men om han var landbo är det inte lika självklart. Var kvarnen i så fall bondens, precis som hans plog, boskap etc, eller var den en del av gårdens fasta inventarier som tillhörde markägaren? Källorna ger inget svar på det, men själva problemet innebär att det är viktigt att reda ut vilka gårdar kvarnarna tillhörde.

Detta har också varit möjligt genom att jämföra olika källor med varandra. Under periodens början anger faktiskt jordeböckerna namn på kvarnarnas ägare. Senare försvinner sådana upplysningar, men i gynnssamma fall återfinns i de äldre årgångarna samma personnamn vid en kvarn och vid en gård i en by. På så vis kan kvarnen knytas till ett hemman och därmed också till en jordnatur. Vidare anger de bykartor som under namnet Geometrisk jordeböcker

sammanställdes 1640–41 alltid vilken gård en kvarn tillhörde. Tyvärr är samstämmigheten mellan kartorna och jordeböckerna inte total, så någon definitiv hjälp har de inte kunnat ge. Följande rekonstruktion går dock att göra:¹⁶ av 22 omtalade kvarnar tillhörde 14 med säkerhet skattebönder (Bodarnas, Klivinges, Kamstas, Lillvretas, Uls-Väsbys, Västerstas, Hammarbys båda, Körlinges båda, Västerbergas båda, Gräns ena och Halmbys ena); en kvarn troligen en skattebonde (Kölinges ena); en med total säkerhet en landbo (Hovs) och två med mycket stor säkerhet landbor (Halmbys andra och Kölinges andra). De övriga fyra (Gräns andra, Skekes enda och Lejstas båda) har varken kunnat kopplas till ett specifikt hemman eller till någon jordnatur. Resultatet innebär dock att äganderätten till landbokvarnar i detta sammanhang är av underordnad betydelse eftersom den stora majoriteten av kvarnarna tillhörde skattebönder: minst 14, kanske så många som 21.¹⁷

Frågan om självägande bönders kvarnar sattes på sin spets i samband med den ovan nämnda avsöndringspolitiken och de nya skattefrälsebönderna. Tidigare forskning har som sagt visat att en skattefrälsebonde inte löpte någon större risk att bli av med sin jord, men man kan därför inte vara säker på att detsamma gällde deras kvarnar.

Kvarnar var till att börja med skattskrivna för sig och kunde avsöndras sepa-

rat från gården. Vidare kunde en kvarn tas ifrån bonden utan att han förlorade sin grundläggande rättighet – gården och jorden. Båda dessa faktorer kan ha inneburit att det var lättare att beröva bönderna deras kvarnar. Dessutom var kvarnar attraktiva både som arbetsbesparande redskap och som inkomstkällor. Hypotetiskt kan därför en adelsman med rätt till utlagorna från en kvarn ha utnyttjat sitt överläge på två sätt: antingen att tvinga kvarnen till nedläggning för att minska konkurrensen med sin egen tullkvarn – om han hade någon – eller att pressa bonden att lämna ifrån sig detta arbetsbesparande redskap till honom själv. De tre bondekvarnar som fanns kvar på 1720-talet drevs som sagt alla av adelspersoner, vilket skulle kunna tyda på att det senare var fallet.

Adel och avsöndring

Följande två avsnitt går igenom kronans avsöndringar samt de tre kända fallen av adligt övertagande av kvarndriften. Syftet är att utröna hur adelns tillägnelse av kvarnräntor påverkade beståndet av kvarnar. Det var till att börja med långt ifrån alla bondekvarnars räntor som faktiskt skrevs över till adelspersoner. Av de 22 ovan nämnda rörde det sig om tio:

Kvarn (natur)	År	Mottagare
Kamsta (skatte)	1642	Mauritz Duwall ¹⁸
Grän 2 st. (minst en skatte)	1648	Anders Palmkron ¹⁹
Halmby 2 st. (minst en skatte)	1648	Anders Palmkron ²⁰
Västersta (skatte)	1648	Åke Hansson Ulfsparre ²¹
Körlinge 2 st. (båda skatte)	1650	Karl Henriksson Reuter ²²
Hov (krono)	1668	Sten Bielke ²³
Uls-Väsby (skatte)	1710	Ture Bielke ²⁴

Inga uppgifter har hittats om att kvarnar-
na i Bodarna, Hammarby (2 st.), Klivinge,
Kölinge (2 st.), Lejsta (2 st.), Lillvreta,
Skeke eller Västerberga (2 st.) någonsin
var avsöndrade från kronan. Redan av det
framgår att avsöndringar inte kan ha varit
det enda hotet mot kvarnarna. Det är också
värt att notera att de flesta av de avsöndrade
kvarnarna ägdes av skattebönder.

Inget tyder dock på att det var dessa
donationer som gjorde att kvarnarna för-
svann. De tre som fortfarande var aktiva
vid periodens slut tillhörde de som hade
avsöndrats: Körlinges båda och Uls-Väsby
(mer om dessa nedan). I andra fall tycks
ränteavsöndringen till och med ha befräm-
jat kvarndriften. Gräns och Västerstas kvar-
nar hade mestadels legat öde från och med
cirka 1630 när de 1648 donerades till Anders
Palmkron respektive Åke Ulfsparre (fig. 3).
Senast 1655, kanske redan 1650 (jordeboken

det året är skadad och svårläst), skattade de
igen.²⁵ Kamstas kvarn var öde 1640 och sak-
nas helt i 1642 års jordebok. När Mauritz
Duwall det sistnämnda året fick skatterät-
ten till kvarnen dröjde det dock inte länge
innan den åter antecknades som skatte-
duglig.²⁶ Det finns inga tecken på att dessa
kvarnar hade lidit av att ha hamnat under
en adelsman. Snarare tycks det motsatta ha
varit fallet.

Om Kamstas kvarn finns inga ytterligare
detaljer. Därför går det inte att säkert säga
vad som hände där. Kanske drev Duwall
den själv, kanske återtog bonden driften
och Duwall nöjde sig med räntan. Däremot
finns det uppgifter om vem som brukade
och ansvarade för kvarnarna i Grän, Väs-
tersta och Körlinge, efter att de hade avsön-
drats. I alla de fallen rörde det sig om bon-
den på hemmanet, inte den adelsman som
bar upp kvarnens utlagor.²⁷ Så långt finns

Fig. 3. Utsnitt ur jordebokskartan över Västersta från 1640–41. På bytomten syns fem gårdssymboler. Kvarnen och kvarnholmen syns uppe till vänster i bilden. Kvarnen hör till gård nr 2, en skattegård om 12 1/3 öresland. Den kallas hjulkvarn i karttexten. Bygränsen är utritad tvärs över kvarnholmen (GEORG A5:198–199).

det alltså inga tecken på att adelsmän vare sig försökte tillägna sig eller lägga ned de kvarnar de fått ränterätten till.

Men hur var det med de tre kvarnar som fanns kvar i början av 1700-talet och drevs av adliga personer? Kan dessa ha fått dem genom att tvinga iväg de ursprungliga ägarna? Nej, faktiskt inte. Ensamgården Körlinges båda kvarnar tillhörde den adlige häradshövdingen Johan von Scheffer. Den rätten tillkom dock inte Scheffer som räntebärare. Kvarnräntan hade aldrig tillfallit honom, utan släkterna Reuter och Schildt, och kronan hade återtagit den i och med Karl XI:s reduktion. I stället innehade han kvarnarna som ägare av Körlinge hemman.²⁸ Det enda anmärkningsvärda här var alltså att en adelsman skötte en skattegård.

Den tredje aktiva kvarnen var den i Uls-Väsby och här var historien mer intrikat. Via 1710 års jordebok och häradsrättsprotokoll framgår att såväl kvarnräntan som rätten att driva den fysiska kvarnen detta år tillkom Ture Bielke.²⁹ Därmed hade Bielke vunnit en tvist mot adelsfrun Gertrud Silverström, från vilken han tidigare hade köpt rätten till räntan från det skattehemman kvarnen tillhörde.

Silverström hade haft rätten till utlagorna från det hemman kvarnen tillhörde sedan 1680-talet då de tillfallit hennes man Daniel Plaan, men aldrig till själva kvarnens.³⁰ Den hade enligt jordeböckerna legat öde senast 1640 och var uppenbarligen

helt ur bruk fram till 1680-talet. När Daniel Plaan hade fått intressen i gården hade han låtit uppföra en sågkvarn där den gamla mjölkvarnen låg, och strax därefter (1692) angav jordeböckerna att kvarnen i Uls-Väsby var skatteduglig igen.³¹ Det är alltså uppenbart att det som av jordeboken framstår som en kvarn som åter tagits i bruk efter att ha legat öde i många år, i själva verket handlar om en ny kvarn som fått ta den gamla kvarnens skattebörda. Det var bara ur kameralt hänseende de uppfattades som samma. Varken i Körlinge eller i Uls-Väsby hade någon adelsman pressat en underlydande bonde till att lämna ifrån sig sin kvarn.

De här exemplen visar att villkoren för skattefrälsekvarnar var ungefär desamma som för skattefrälsehemman. Adeln tog inte över eller lade ned dem. Flera fortsatte att drivas av bönder så länge de var igång. I Gräns, Kamstas, Västerstas och Uls-Väsby fall tycks avsöndringen rent av ha lett till att kvarnen restaurerades och i Gräns, Västerstas och Körlinges vet vi att det var bonden som använde den. De adelsmän som fick rätten till en kvarns ränta nöjde sig uppenbarligen med denna inkomst och försökte inte utnyttja sitt överläge ytterligare. Ändå går det inte att komma ifrån att nästan alla kvarnar försvann under 1600-talet. Varför?

Myndigheter och regleringar

I själva verket var det inte enskilda adelsmän som motarbetade böndernas kvarnar i

Rasbo, det var staten. Ibland i form av kung, kollegier och riksdag, men inte sällan i form av deras egen häradsrätt. 1600-talet präglades precis som tidigare sekler av begränsningar och förbud mot bondeägda kvarnar, regler som uppenbarligen hölls efter. I 1608 års jordebok står Kölinges och Körlinges kvarnar som ”avlagda och bortklagade”. Närmre detaljer ges inte, men uppenbarligen hade någon form av myndighetsåtgärd utförts. Resultatet var dock inte långvarigt: redan 1614 skattade kvarnarna igen.³²

Vanligen är det mindre tydligt varför en kvarn togs ur bruk. Det enda som framgår är att jordeböckerna började klassa dem som öde. Med utgångspunkt från sådana uppgifter kan man ställa upp en något oprecis, men ändå talande lista. Fram till 1620-talet var fluktuationen stor: Kvarnar gick ut och in ur ödestatusen från år till år och antalet varierade som sagt upp och ned runt 20. De förändringar som därefter skedde var mer stabila. Visserligen hände det fortfarande att en kvarn växlade fram och tillbaka mellan öde och aktiv, men det var med längre mellanrum. Som ett exempel kan nämnas Västerstas kvarn, som var öde cirka 1630 till 1650, därefter i bruk fram till 1690-talet och sedan öde igen. Därför kan man också säkrare yttra sig om läget under längre perioder. En enkel tabell över hur många aktiva kvarnar häradet huserade under utvalda årtal ser därför ut som följer:

År ³³	Aktiva kvarnar	Upp-/ nedgång
1622	19	
1630	4	-15
1640	9	+5
1650	9	0
1661	8	-1
1669	6	-2
1682	5	-1
1690	6	+1
1700	6	0
1710	4	-2
1720	3	-1

Källor: *SVAR* UH; *JB Upl.* ULA UL LKo *GIIaa*; *GIIab*.

Den stora nedgången inträffade alltså på 1620-talet, innan kronans avsöndringar av kvarnar till adeln hade börjat i Rasbo. Därefter skedde en viss återhämtning under 1630-talet, följt av en långsam men stadig vidare nedgång under ungefär 100 år.

Som av en händelse genomfördes ett ingrepp i böndernas rätt att driva kvarn just på 1620-talet. Mellan 1625 och 1634 utfördes en rannsaking av alla svenska kvarnar, dels med syfte att skattlägga dem, dels med syfte att riva de husbehovskvarnar som låg för nära kommersiella kvarnar. Det sistnämnda var en attack på böndernas

kvarndrift till förmån för kronan och adeln. Rasbo härad var ett av de första områdena i Sverige att drabbas, efter ett riksrådsbeslut år 1627.³⁴

Just detta år hittar man i häradets jordbok en ovanlig marginalanteckning för Rasbo socken. Där rapporteras samtliga kvarnar vara ur drift. Det är emellertid bara i Hov och Lejsta som kvarnarna står med den annars vanliga markeringen ”öde”. För Grän, Hammarby, Lillvreta, Skeke, Västerberga och Västersta står i stället kommentaren ”utdömd”.³⁵ Här hade uppenbarligen rannsakingarna haft effekt, åtminstone tillfälligt. Flera av kvarnarna kom tillbaka i bruk, men i Hov, Lejsta, Lillvreta och Skeke var det slut med kvarndrift för gott, liksom i princip i Hammarby och för den ena kvarnen i Västerberga.³⁶ Staten var med sina regleringar inte allsmäktig, men hade ändå stort inflytande över den lokala ekonomin.

År 1638 slog staten till igen. Då beslöt riksdagen att inga nya kvarnar av någon typ fick uppföras av bönder utan häradsrättens godkännande.³⁷ Det beslutet var inte riktat mot de kvarnar som redan fanns och ledde inte till någon omedelbar konsekvens (tvärtom ökade antalet skattande kvarnar mellan 1630 och 1640), men kom att spela roll senare.

I början av 1600-talet klagade de professionella mjölnarna i häradet över otillåten konkurrens. Därför prövades kvarnen i Västersta och den kvarvarande kvarnen

i Västerberga inför häradsrätten.³⁸ Som skatteobjekt var de kvarnar som verkligen rannsakades gamla, men det framgår av handlingarna att de var relativt nyuppförda som produktionsenheter efter att ha legat nere ett tag och omfattades därför av 1638 års riksdagsbeslut. Resultatet var att Västerstas kvarn fick finnas kvar, med stränga order om att bara mala för husbehov, medan rivning beordrades för Västerbergas.³⁹ Återigen var det alltså myndigheter och förordningar som begränsade böndernas möjlighet att driva kvarn.

Besked om varför andra kvarnar försvann saknas. Vad som hände när Kölinges kvarnar blev öde på 1660-talet, Gräns på 1710-talet och flera andra vet vi därför inte. Kanske de faktiskt lades ned på grund av bristande lönsamhet eller intresse. Innan genomgången av myndigheternas agerande fortsätter är det därför lämpligt att diskutera om mer allmänt ekonomiska eller infrastrukturella skäl kan ha påverkat utvecklingen. Till att börja med kan teknisk förnyelse gjort att de småkvarnar som bönderna drev inte längre var lönsamma. Någon sådan ägde dock veterligt inte rum på 1600-talet och kan därför avfärdas.⁴⁰ Andra förklaringar är dock inte lika lätta att bortse ifrån.

1600-talet var ett hårt sekel för Sveriges bönder på flera sätt. Klimatet blev sämre och de många stora krigen innebar ökade påfrestningar även på det civila samhället.

Det mest konkreta exemplet var att många unga män togs ut till arméerna och att tillgången till arbetskraft därmed blev sämre. I ett sådant läge är det tänkbart att de bönder som drev kvarnar var tvungna att satsa all energi på kärnverksamheten, det vill säga åkrarna, djuren och i viss mån skogen. Det finns ett fall som i någon mån stöder sådana antaganden. Det gäller Västerstas kvarn som häradsrätten 1725 angav ungefär 30 år tidigare hade kommit ur bruk på grund av allmän svag lönsamhet, ägarens fattigdom och dåliga år.⁴¹

Annars finns inga uppgifter om att ekonomiskt kärva tider ledde till att kvarnar kom ur bruk. I två andra fall hittas däremot belägg för att kvarnar försvunnit på andra sätt än genom myndighetstvång. Det gäller Bodarna, där rättens protokoll 1665 meddelar att kvarnen "för dess ringa fall" legat öde och utan att mala i cirka åtta års tid.⁴² Här var alltså vattenbrist den direkta orsaken till att kvarnen tagits ur bruk. Lejstas båda kvarnar lades ned efter en brand någon gång före 1662. Exakt när framgår inte av det protokoll som förmedlar uppgiften, men det verkar som att det hade skett några decennier tidigare och stämmer i så fall väl överens med att Lejstakvarnarna låg öde redan 1627 och sällan nämns i andra källor.⁴³ Varför de inte byggdes upp igen framgår inte. Det kan ha berott på den reglering som ägde rum på 1620-talet, men givetvis också på att de inte var tillräckligt lönsamma.

Om ekonomiska eller naturliga faktorer eventuellt var bidragande orsaker går det dock ändå inte att bortse ifrån myndigheternas roll. Lönsamhet bestäms delvis av utomekonomiska faktorer, till exempel statliga regleringar. Dessa allt hårdare regleringar hindrade bönderna från att använda sina kvarnar att göra extra förtjänster. Sådana faktorer måste rimligtvis ha haft en avgörande inverkan på om det var värt att driva en kvarn eller inte. Kanske var det inte lönsamt att hålla en kvarn enbart för husbehov. Därför är det trots allt rimligt att främst söka skälet till kvarndöden hos staten, inte minst som den stora nedgången i kvarnantal ägde rum i samband med och uppenbarligen som en direkt konsekvens av 1627 års rannsaking.

De tydligaste uttrycken för statens motvilja mot bondekvarnar återfinns dock i häradsrätten. Trots att det rör sig om enstaka exempel är de talande. Hösten 1719 tvingades den ofrälse rusthållaren Anders Ternström att lägga ned den kvarn han återuppfört i Bodarna, Funbo socken eftersom den konkurrerade med Skällerös adelsägda kvarn i samma socken.⁴⁴ Detta trots att det av tradition hade funnits en kvarn i Bodarna och att denna kvarn fortfarande var upptagen i jordeböckerna (som öde). Drygt ett år senare välkomnades adelsmannen Johan Lilliemarcks nyanlagda tullkvarn på Östervallby säteri i Rasbo socken av rätten. Protokollen återger målande beskrivningar av

hur problematiskt läget var i samma trakter. Bönderna där var antingen tvungna att bege sig till Visteby eller till Vattholma i grannhäradet och eftersom dessa kvarnar knappt hade tid att mala all säd de fick in, tvingades kunderna ofta att vänta flera dagar eller återvända med oförrättat ärende. Extra besvärligt blev det av att väglaget var dåligt om hösten och våren då kvarnarna gick som bäst. Lilliemarck framställs närmast som en frälsare för bönderna i trakten.⁴⁵

Man kan fråga sig varför samma hänsyn inte hade lagts fram på 1660-talet då Västerstas och Västerbergas kvarnar, som låg i samma område som Östervallby, motarbetades av rätten. 60 år är förvisso en lång tid. Mycket kan ha förändrats i områdets befolknings- och infrastruktur. Det är dock intressant att jämföra rättens attityd gentemot Lilliemarck dels med hur den behandlade Ternström i Bodarna, dels med hur det lät fyra år senare, då den likaledes ofrälse rusthållaren och brukspatronen Petter Lagerholm gjorde förfrågningar om den nedlagda kvarnen i Västersta. Rätten svarade då att kvarnen för det första aldrig hade tillhört Lagerholms gård (utan en annan i samma by) och att det för det andra inte kunde bli tal om att återupprätta den även om så varit fallet. Dels skulle dess fördämning orsaka skada på närbelägna byar och dels skulle kvarnarna i Vattholma och Visteby förlora i förtjänst.⁴⁶ När en adelsman uppförde en helt ny kvarn i området gick

det alltså bra, men ofrälse kunde inte tillåtas återupprätta kvarnar som redan stod med i skattlängderna. Kvarndrift sågs av tradition som ett adligt privilegium och trots att den principen aldrig hade fått totalt genomslag i praktiken, bevakades den uppenbarligen så långt det var möjligt. Det yttersta belägget för det är att till och med häradsrätten, vars ledamöter själva var bönder, drev denna politik med ett anmärkningsvärt engagemang.⁴⁷

Det kan visserligen inte uteslutas att rättens ledamöter hade andra bevekelsegrunder än adelsvänlighet. En möjlighet är att deras motstånd mot Ternström och Lagerholm handlade om missunnsamhet. Det var de som individer, inte bönderna som grupp, som tjänade på att kvarnarna fick uppföras. Bägge två tillhörde som rusthållare också ett toppskikt bland bönderna. Lagerholm var strikt sett inte ens en bonde eftersom han också var brukspatron. Den eventuella klassolidaritet som bönder kände gentemot varandra var därför knappast särskilt stark.

En sådan tolkning kan verka långsökt, i synnerhet som rätten var så mycket mer positivt inställd till Lilliemarcks kvarn på Östervallby. Varför skulle denna missunnsamhet inte också drabba honom? En viktig skillnad var dock att Ternströms och Lagerholms planer omfattade husbehovskvarnar medan Lilliemarck uppförde en tullkvarn. Den senare var alltså öppen för alla som kunde betala och kunde därför gagna hela

lokalsamhället, vilket rätten var noga med att påpeka. Därmed är vi dock återigen tillbaka till statens regleringar. Det var genom dessa regleringar personer som Ternström och Lagerholm inte kunde ställa sina kvarnar till grannarnas förfogande och alltså – kanske – ådrog sig deras ovilja i stället för tacksamhet.

Lika lite som i fallet med gårdarna hotades bönder alltså av att adeln skulle ta ifrån dem deras kvarnar. Böndernas stora förlust under 1600-talet var i stället att de genom statliga regleringar, eventuellt tillsammans med bistra ekonomiska villkor, gradvis gick miste om möjligheten att mala själva och i stället tvingades vända sig till stora tullkvarnar. Att detta i Rasbo var helt till adelns fromma är uppenbart eftersom kronan inte drev kvarn i häradet. De kronokvarnar som fanns var avsöndrade till adeln.

Sammanfattning

För att sammanfatta: Det är möjligt att dålig lönsamhet var en bidragande orsak till att böndernas kvarnar försvann, men det är också uppenbart att de motarbetades och att adeln tjänade på det. De främsta motståndarna var dock inte enskilda adelsmän utan förordningar och myndigheter, såväl centrala som lokala.

Tre principiellt viktiga iakttagelser kan därför göras. Den första är att människor inte behövde göras till landbor eller drivas från sina gårdar för att deras situation skul-

le försämrats. Sveriges bönder satt kvar på självägda gårdar även efter 1600-talets donationsvåg. Under denna tid blev enskilda bönder dock berövade en möjlighet till billig och viktig råvaruförädling eller rent av en biinkomst. Samhällsförändringar är sällan helt svarta eller vita, men förändringen i kvarnbeståndet gjorde 1600-talet mörkgrått för bönderna i Rasbo.

Att böndernas situation försämrades berodde för det andra dock inte på adliga rövarfasoner eller missbruk av ett socialt överläge. Orsaken var i stället statliga regleringar. Därmed är det svårt att bevisa att det verkligen var adelsmännen som drev på utvecklingen. Om de gjorde det var taktiken mer subtil än att direkt driva bönder från deras egendom genom att övertaxera dem eller vägra ränteuppskov vid nödår. Kanske behövde adeln inte agera särskilt aktivt. Myndigheterna, påverkade av tidens syn på ståndens olika rättigheter och privilegier, gick dess ärenden. Jag vill här återigen understryka att ökade klasskillnader inte nödvändigtvis uppnås via maktmissbruk, inte ens under feodalismens tidevarv. Ojämligheten var djupt förankrad i det legitima samhällssystemet och bevakades i det här fallet till och med av bönderna i häradsrätten, representanter för den förfördelade klassen.

För det tredje var den ekonomiska relationen mellan adeln och bönderna otypisk ur det här perspektivet. Det normala sättet

för adelsmän att livnära sig på bönderna var att ta ut jordräntor på gårdens avkastning. Det är själva grundprincipen för feodal tillägnelse. Här verkade i stället en mer handelsekonomisk princip. Bönderna fick inte längre mala säd på sina egna eller sina jämlikars gårdar utan tvingades att köpa tjänster av adeln, som därmed inte berikade sig på jordräntor utan på inkomst av näring.

Det var dock inte frågan om ett marknadsekonomiskt intrång. Bakom adelns möjlighet att sälja tjänster låg den feodala ordningens sätt att reglera samhället. Genom myndigheternas auktoritet fick adeln förmåner som bönderna saknade. Därmed bestod utsugningen – om detta uttryck tillåts – av en blandning av feodala och kapitalistiska komponenter. Genom tidens privilegiesystem monopoliserades en lukrativ verksamhet till adeln. På så sätt kunde denna redan gynnade klass göra ytterligare profit på att sälja tjänster som med lagens hjälp gjorts otillgängliga för bönderna att sköta själva.⁴⁸ Samtidigt behövde ingen adelsman sänka sig till övergrepp eller att agera som en dålig herre för att uppnå detta klassmonopol. Det såg staten till. Kvarnar drevs i början av 1600-talet av landsbygdens båda huvudklasser, men hade vid 1700-talets början förts över till den mäktigare av de två.

Hur typiska förhållandena i Rasbo var är vanskligt att yttra sig om. Så väl i detalj som i princip kan processen ha varit unik. Om så

är fallet är den ändå intressant. Kvarnarna i Rasbo visar hur komponenter som lag och marknad, vilka låg utanför den strikt feodala relationen mellan bonde och jordmagnat, kunde vara viktiga för att förstärka en samhällsordning som i allt väsentligt ändå var feodal.

Samtidigt går det inte att förneka att en breddad undersökning skulle kunna stärka slutsatserna. Jordeböcker finns bevarade från många områden runt om i Sverige. I andra län finns också handlingar bevarade från de så kallade kvarnkommissioner som genomfördes på 1690-talet, men vars handlingar för Upplands del saknas. I dessa ges en mer detaljerad bild av kvarnsituationen än vad som har gått att få fram i Rasbo.⁴⁹ Undersökningar liknande denna skulle därför kunna vara ännu mer klargörande. Framtida resultat får visa allmängiltigheten i de iakttagelser som presenterats här.

Noter

- 1 Denna artikel bygger på mitt bidrag till forskningsrapporten Kvarnar och kvarnlandskap i Rasbo under tidigmodern tid (2013) av Lena Beronius Jörpeland, Linda Qviström och Henrik Ågren (se H. Ågren 2013). Jag vill tacka mina projektmedarbetare, agrarhistoriska seminariet vid Sveriges Lantbruksuniversitet, historiska seminariet vid Linköpings universitet samt medlem-

- marna i min skrivgrupp vid Historiska institutionen i Uppsala för värdefulla tips och råd.
- 2 För att avgöra om en kvarn var i drift eller inte har främst häradets jordeböcker använts. Om en kvarn under en längre period angivits som öde har den förutsatts vara ur bruk. Det finns en risk med denna metod eftersom ödebegreppet primärt användes för att beteckna att en kvarn inte skattade. Det kunde alltså vara fråga om en kvarn som var skattebefriad fast den fortfarande brukades. Ibland har dock jämförelser med andra källor — rannsakingar, tillfälliga skattelängder etc. — kunnat göras för enskilda år och de tyder på att en kvarn som markerades som öde också var ur bruk. I de kartor (geometriska jordeböckerna) som gjordes runt 1640 är samstämmigheten något sämre, men fortfarande generellt god (H. Ågren 2013, kap. 3). Se vidare Nilsson 2010.
  - 3 Se Nilsson 2010, s. 114, s. 226 för diskussioner om detta.
  - 4 K. Ågren 1964; Ernby 1975.
  - 5 Se t.ex. Kimmo Katajalas forskning om böndernas ställning i de finländska landskapen under stormaktstiden (Katalaja 2004).
  - 6 Det andra viktiga användningsområdet var sågning (H. Ågren 2013, s. 7).
  - 7 Sundin 1987, s. 85; Myrdal 1999, s. 237 f.
  - 8 Ek 1962, s. 22 ff; Van der Beek 2010; von Knorring 2012, s. 210 ff.
  - 9 Ek 1962, s. 32 ff; Bäck 2000, s. 30.
  - 10 Ek 1962, s. 37 f.
  - 11 Holmbäck 1914, s. 17 ff; Ek 1962, s. 39 f; Bäck 2000, s. 31.
  - 12 Jordeböckerna är uppställda härads- och sockenvis. I 1589 års jordebok, där de nya kvarnarna i Rasbo och Rasbokil omnämns första gången, saknas Almunge och Funbo socknar, rimligen på grund av skada. I den första bevarade jordeboken därefter, 1592 års, finns de ovan nämnda kvarnarna i samma socknar med (RA, UH, 1589:1 fol. 58v; 64r.; 74r. f.; RA, UH, 1592:18, fol. 46r.; 47v).
  - 13 ULA, UL, LKo, GIIaa:3 (1630), pag. 76v.; GIIaa:11 (1682), s. 591. Vi vet att det egentligen fanns fler kvarnar. Vissa adliga husbehovskvarnar knutna till särskilda sätesgårdar fanns inte med i de tidiga skattelängderna och i Visteby fanns egentligen minst sex stora kvarnar, alla ägda eller förvaltade av adelsmän. Dessutom ger berättande källor i kartor vid handen att det fanns en del icke skattskrivna småkvarnar i häradet (H. Ågren 2013, kap. 3). Eftersom dessa inte kan följas kontinuerligt har de dock lämnats utanför undersökningen. Tendensen är tydlig ändå.
  - 14 H. Ågren 2013, kap. 3.2–3.4.
  - 15 H. Ågren 2013, kap. 3.
  - 16 Se H. Ågren 2013, kap. 3 för en noggrann genomgång med argument och redovisande av tveksamheter.
  - 17 Faktum är att kvarnarnas kamerala status var oklar även för samtiden. I Rasbo socken listades alla småkvarnar fram till 1680-talet tillsammans (separat från den stora kvarnen i Visteby), normalt under skattejorden. Här

- förtecknades alltså Hovs kvarn, som definitivt tillhörde en landbo, tillsammans med Lillvretas, Västerstas med flera, som definitivt var skattebondeägda. På motsatt sätt listades kvarnar i Körlinge och Halmby, som ägdes av skattebönder, vissa år under frälse respektive krono (H. Ågren 2013, kap. 4.2).
- 18 RA, RR, 10/11 1642, fol. 1254v. f.
- 19 RA, RM, KgK, FVI:63 u. å., opag.
- 20 ULA, UL, LKo, GIIab:32 (1710-1724), s. 1014. Själva köpebrevet har inte gått att hitta, vare sig i Riksregistraturet eller i Reduktionsmyndighetens handlingar.
- 21 RA, RM, RK, FI:21(u. å.), fol. 2r. Ulfsparre sålde senare räntan vidare till Claes Rålamb 1682. RA, RM, KgK, FVI:72 (u. å.), opag.
- 22 RA, RM, RK, FI:47 (u. å.), fol. 211v. Senast 1655 hade räntan gått vidare till Göran Schildt. RA, JB, Upps, 1655, s. 1290. Om detta var via arv, köp eller någon annan transaktion är oklart.
- 23 RA, RR, 5/3 1668, fol. 115v.
- 24 ULA, UL, LKo, GIIab:32 (1710-24), s. 934.
- 25 RA, JB, Upps, 1650, pag. 524v.; JB, Upl 1655, s. 1311.
- 26 RA, JB, Upps, 1645, pag. 216r.
- 27 RA, SHR, RD, Uppl., 12, 20/9 1660, fol. 114v.; Uppl., 13, 26/1 1663, fol. 465r. (Västersta); RA, Kskr, Lhskr, UL1, 18/11 1662, opag. (Grän & Västersta); RA, SHR, RD, Uppl., 15b, 3/7 1665, fol. 426v. (Grän); ULA, RH, AI:2, 6-8/10 1684, opag. (Körlinge).
- 28 ULA, UL, LKo, GIIab:32 (1710-24), s. 689; GIIaa:48 (1725), s. 629.
- 29 ULA, UL, LKo, GIIab:32 (1710-24), s. 934; ULA, RH, AI:4, 13/5 1710, opag.
- 30 ULA, UL, LKo, GIIab:5 (1687-94), s. 1132.
- 31 RA, JB, Upps, 1640, pag. 325r.; ULA, UL, LKo, GIIab:9 (1689-1693), s. 661 f.; ULA, RH, AI:2, 10-12/9 1691, opag.; ULA, RH, AI:4, 13/5 1710, opag.
- 32 RA, UH, 1608:13, fol. 7r; UH, 1614:21, pag. 5v.
- 33 Årtalen är valda för att spegla situationen vart tionde år, med diskrepanser av hänsyn till vilka jordeböcker som är bäst bevarade.
- 34 Ek 1962, s. 41 f.
- 35 RA, UH, 1627:12, s. 137. I Funbo skattade kvarnen i Halmby som vanligt medan materialet från Almunge och Rasbokil är så skadat att det inte går att fastslå vilka kvarnar som var i drift (RA, UH, 1627:12, s. 111; s. 168; s. 170).
- 36 Dessa båda var registrerade som skattedugliga enstaka år (RA, JB, Upps, 1640, pag. 320r.), men inte normalt.
- 37 Ek 1962, s. 46.
- 38 RA, Kskr, Lhskr, UL1, 18/11 1662, opag. Protokollen nämner också en kvarn i Grän (men inte den andra) och tre i Rasbokil. De sistnämnda preciserades inte med by- eller gårdsnamn och ingen av ägarna infann sig, varför dessa fyra kvarnar inte togs upp till diskussion. Kvarnarna i Almunge respektive Funbo socknar nämns över huvud taget inte.
- 39 RA, Kskr, Lhskr, UL1, 18/11 1662, opag. Möjligen verkställdes inte detta beslut eftersom en kvarn i Västerberga fortsatte skatta

enligt jordeböckerna. ULA, UL, LKo, GII-aa:9 (1669), s. 282. Myndigheternas motarbete av kvarnarna tycks i detta fall inte ha givit några resultat.

- 40 Ek 1962, kap. V; Sundin 1987.
- 41 RA, SHR, RD, Uppl., 108a, 1/9 1725, fol. 696v.
- 42 RA, SHR, RD, Uppl., 15b, 28/2 1665, fol. 422v.
- 43 RA, UH, 1627:12, s. 137; RA, Kskr, Lhskr, UL1, 18/11 1662, opag.; H. Ågren 2013, s. 24.
- 44 ULA, RH, AI:5, 4/9 1719, opag.
- 45 ULA, RH, AI:5, 23/1 1721, opag.
- 46 RA, SHR, RD, Uppl., 108a, 1/9 1725, fol. 696v. ff.
- 47 Detta förtjänar att understrykas, då synen på böndernas styrka mot adeln i häradsrätterna varierar. Exempel på både bondevänliga (Ernby 1975, s. 111) och adelsvänliga (Katala 2004, s. 184) tendenser finns.
- 48 Tillståndet kompliceras ytterligare av att adeln ytterst ändå levde på räntor från kvarnarna. De sköttes av professionella mjölnare som tog betalt av kunderna och i sin tur betalade ränta till ägaren. Grunden för inkomsten var dock fortfarande handelsekonomisk (H. Ågren 2013, kap. 5.3).
- 49 Holmbäck 1914, s. 169.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet (RA):

Jordeböcker (JB)

Uppsala län (Upps)

Kollegiers m.fl. skrivelser till Kungl. Maj:t. (Kskr)

Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t. (Lskr)

Uppsala län 1 (UL1)

Landskaphandlingar Uppland (UH)

Reduktionsmyndigheten (RM)

Köpegodskontoret (KgK)

FVI (Köpegodsakter)

Reduktionskollegium (RK)

FI (Reduktionskollegii akter)

Riksregistraturet (RR)

Svea hovrätt (SHR)

Renoverade domböcker (RD)

Upplands län (Uppl)

Landsarkivet, Uppsala (ULA):

Uppsala länsstyrelse (UL)

Landskontoret (LKo)

GIIaa (Jordeböcker)

GIIab (Jordeboksliggare)

Rasbo häradsrätts arkiv (RH)

Protokoll vid ordinarie ting (AI)

Tryckta källor och litteratur

Bäck, Mattias: "Kvarnkomplex i Öster-Rekarne och Åkers härader. En metodologisk studie och ett försök att återskapa försvunna eko-

- nomiska landskap i norra Södermanland” *Människors platser. Tretton arkeologiska studier från UV* red. Lars Ersgård. Stockholm 2000.
- Ek, Sven B.: *Väderkvarnar och vattenmøller. En etnologisk studie i kvarnarnas historia*. Stockholm 1962.
- Ernby, Eibert: *Adeln och bondejorden. En studie rörande skattefrälset i Oppunda härad under 1600-talet*. Uppsala 1975.
- Holmbäck, Åke: *Kvarnkommissionerna enligt kungl. breven den 13 april 1697. En studie i svensk vattenrätt*. Stockholm 1914.
- Katajala, Kimmo: ”The changing faces of peasant unrest in early modern Finland” *Northern revolts, Medieval and Early Modern peasant unrest in the Nordic countries* red. Kimmo Katajala. Helsingfors 2004.
- von Knorring, Harald: ”Sigillen från 1200-talets Rusteberg” *Heraldisk tidskrift* 11:5 2012.
- Myrdal, Janken: *Det svenska jordbrukets historia II. Jordbruket under feodalismen*. Stockholm 1999.
- Nilsson, Pia: *Bortom åker och äng. Förekomst och betydelse av kvarnar, fiske, humle- och fruktodlingar enligt de äldre geometriska kartorna (ca 1630–1650)*. Uppsala 2010.
- Sundin, Bosse: ”Att få vatten på sin kvarn – Om kvarnar i historien.” *I teknikens backspegel. Antologi i teknikhistoria* red. Bosse Sundin. Stockholm 1987.
- Van der Beek, Karine: ”Political fragmentation, competition, and investment decisions: The Medieval grinding industry in Ponthieu, France, 1150–1250” *Economic History Review* 2010.
- Ågren, Henrik: ”Kvarnarna i Rasbo ca 1550–1725”. Ingår i Lena Beronius Jörpeland, Linda Qviström och Henrik Ågren: *Kvarnar och kvarnlandskap i Rasbo under tidigmodern tid. Arkeologisk undersökning av en kvarnholme i Lejstaån. Uppland, Rasbo socken, Lejsta 7:1 och Hov 1:7, fornlämning 670*. Uppsala 2013.
- Ågren, Kurt: *Adelns bönder och kronans. Skatter och besvär i Uppland 1650–1680*. Uppsala 1964.

Henrik Ågren är verksam som professor vid Historiska institutionen vid Uppsala universitet.